

որովհետեւ՝ կամ յիշեալ չորս ժողովրդապետութեանց մէկուն մէջէն գացած հեռացած են, եւ կամ իրենց պապերն ու հայրերը՝ հիմակ բնական տեղերին եկած, գաղթած են: Բայց անուանին կը ցուցնէր որ ազգային են. ու ազգայնաց հետ խոսած ատեններն կը խոստովանին թէ հայազգի են:

Ինչ մէծ ծառայութիւն պիտի մատուցանէր ազգին, ան գիտականն, որ իրեն գործը ընելով՝ վերոյիշեալ քաղաքներուն եւ ուրիշ տեղեր ճիւղ ու ցան եղած ու շփուած եւ չգիտցուած բազմամիւ ազգայիններուն անունները՝ խնամքով ու խղճմամբով ժողովէր ու գրի անցընելով՝ հրատարակէր:

Ա. ԺՈՓԱՍ

ԱՅԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԻՈՅ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

(Հարանուսթիւն):

Դ. ՑՈՐԻՆԷՐԵԱՆ ԿՈՄԻՏԷ:

Զորորդ Կահանէն է՝ «Ցորինէրն» որ է Ցարան, «յիշել Զորորդ Հայոցն կամ յիշի Դ. Հայոցն, իսկ. 29, 31 եւ իսկ. 607: Անուս՝ հայ մատենագրութեան հնագոյնն եւ միջին ժամանակներուն մէջ երկու անգամ միայն կը հանդիպի, այսինքն խոր. Աշխարհագրութեան մէջ Ցորինէրն իսկ. 29, 31 եւ Ցորինէրն իսկ. 607 եւ Եղիշէի չորս վեհա. տպգր. 1859 էջ 22 Ցորինէրն, Մոսկ. տպգր. 1892 էջ 32 Ցորինէրն, որուն փոխարէն՝ Ղազ. Գարգ. իւր պատմութեան համառոտագրան տեղը էջ 125 (= էջ 139 տպգր. վեհա. 1891) Ցորինէրն (Ցարբերունց եպիսկոպոս) կարգացած է, զոր ինքնին ԼՀ. 193 ծան. ուղիղ ընթերցուածը կը համարի: Ցարկոյս չկայ որ հնագոյնն եւ միջին ժամանակներուն մէջ ալ Ցարբերունի անունով գաւառ մը չի յիշուիր, թէ եւ աւելի ուշ անուններ վարդան աշխարհագիրն այս անունով գաւառ մը կը յիշէ էջ 426. «Աւերբանի եւ Ցարբերունի բերքի է, (վանայ լճին հիւսիսային արեւելակողմը) եւ փռ. գարան Գուրիսեցի պատմագիրը էջ 425 կ'ընէ. հայրապետը «ի գաւառէն Ցարբերունց մինչ ի քաղաքն Ոստան խաչքանով կը եկեալ»: Որովհետեւ հայրապետին չուն էլ լիւծնէն սկսելով Բագուանի — Բայ. ազդիւր — Արգիւան ուխտին» (հոս կը յիշուի առաջին անգամ խաչքանով) — Տօր գաւառին եւ վան քաղաքին վրայէն Ոստան քաղաքը (վանայ լճին հարաւային արեւելակողմը) հասաւ, ասիկէ կը անցնէր որ Ցարբերունի գաւառը Բերկրի (աշխարհայոյցներու վրայ այժմ՝ Bergri կամ

Berkri) կողմէն՝ էր, ուստի ճիշտ այն տեղն, ուր Աւերբանի գաւառը կը գնէր: Արգ. Եղիշէի չորս Ցարբերունի կորուստն է թէ Ցարբերունի Եղիշէ՝ Միհրանի հի առ Հայոց գրած նամակին պատասխանող եպիսկոպոսները կը թուեն եւ յաւանքէ յաւանքէ յաւանք կը բերեն՝ «Յովսէփ եպիսկոպոս՝ Այրարատը», — որ է Հայոց կաթողիկոսը — Բագրեւանդ, Բաւանս եւ վանանք (յետեագոյն Ցարբերունի նահանգ), Ցարուն, Մանգիկը, Բզնու, Նիք, Մարգաղի, Ապահունիք (յետեագոյն Ցարբերունի նահանգ), Մարգաստան, Ուշունիք, Անձեւացիք (յետեագոյն վապորապահ նահանգ) գաւառներուն եւ Տայք, Սիւնիք, Մոկք նահանգներուն եւ Սմատունեաց իշխանութեան (Արաքսէն փարպ. 106 Այրարատայ մէջ) եւ Արծուանեաց եպիսկոպոսները: Երբ հոս ընդ մէջ Բաւանից եւ Մարգաստանի եպիսկոպոսաց կը յիշուի «Քառու եպ. Ցարբերունը» կամ Ցարբերունայ, այս եպիսկոպոսը չի կրնար Ցարբերունի նահանգին եպիսկոպոսն ըլլալ, վասն զի երբեք Ցարբերունի մէն մի գաւառին ու քաղաքին (չ. օ. Ցարունայ, Մանգիկի եւ) եպիսկոպոսներէն զատ ամբողջ նահանգին համար ալ եպիսկոպոս մը գոյութիւն ունեցած չէ, ինչպէս առ հասարակ կենդանի խոստանոյն մէջ մէն մի գաւառ. Կր իշխանն ու եպիսկոպոսը միայն ունէր, որոնց վրայ մեծ էր միայն Հայոց թագաւորը (կամ մարգապետը) եւ Այրարատի եպիսկոպոսն՝ այս է՝ Հայոց կաթողիկոսը: Աւստի Քառու՝ Ցարբերուն կամ Ցարբերունի գաւառի մը եպիսկոպոսն էր, Բայց ի՞նչ է ի՞նչ արգ. ուղիղ թէ Ցարբերուն Եղիշէի չորս գաւառի մ'անունն է, որ վերջէն բնագրական մտքը իբր նահանգանուն գործածուած ըլլալ, ասոր դէմ կրնայ առարկել թէ Ցարբերուն անունով գաւառի մը գոյութիւն ունեցած ըլլալը չի կրնար ցուցուիլ, այնպէս որ ուրիշ բան չի մնար, բայց ի՞նչ վաղարայ հետ Ցարբերունի (սեւ. Ցարբերունայ փոք. Ցարբերունայ, ինչպէս որ ասանկ կը տեսնենք շատ անգամ ի վերջնաւորեալ գոյականներուն սեռականը) կարգալ եւ Ցարբերունիով հասկընալ վարդանայ եւ Աւաքեիլ յիշած գաւառը, թէ եւ միջին կը մնայ այս գաւառին՝ Ղազարէն մինչեւ Աւաքեիլ եղած ժամանակագրութեան մէջ ստեղծ յիշուած Աւերբանիին (Դ. Հտծ. թ. 79) հետ ի միասին չարկուիլը:

Աւստի խորհանցող աշխարհագրութենէն յառաջ՝ Ցարբերուն կամ Ցարբերուն անունով նահանգ չկար: Եթէ այս երկրին անունն առաւ ու

Ի Բերկրացոյ գաւառ խոր. չորս էջ 300 տարբեր է վանայ լճին երկրորդ գաւառը Բերկրիին, բայց այլուստ անծանօթ է:

ՏՅՄ. Դ. Հտծ., թ. 79:

Ղազար գիրքը երեք կ'անուանէ, վան զի եպիսկոպոսական մեծագործ թիւն զեւ լուծեր. թէ եւ կաթողիկոս էր: Ղազ. 124, 204, 207, 222, 232: Տես տար Նիսիմանը S. Weber. Die kath. Kirche in Armenien 477, 478, 485:

Նիսիման թէ վերջէն ալ ինքնին յաւանք այս անունը գործածուած չէ: Եւ ոչ իսկ վարդանայ աշխարհագրութեան ծանօթ է անունը: Բայց իսկ վայն ապա. հոգեւորաց է իմայն անունը կը մնայ թէ Ցարբերուն կարգաւ է թէ Ցարբերուն (այսպէս ինքնին):

Ղազարէն փոքր Բերկրիին կողմէն ինք. ԼՀ. 194 Ծան., Աւաքեիլ 423, Ալեքան, Մեծ Հայք 8 89:

գրե՛ր՝ առանց այս կամ այն գաւառը թրուէ ու գելու, մերձադպրակէ՛ր Կոտե՛ր՝ Դոցն՝ Տարաւելու, վան՝ զ՛ Տարոն (Tarautium Տարխաւաթ լոգ՝ մասն վարը Գ. Լատ. Թ. 30) ամենէն ճշմոթէն էր, Ջայս կը ցոյցնէ՝ “որ է Տարոն”, յաւելուածն, որով ՆԱՍ. 29 Տուրքերեան կը մեկնուի. նմանապէս յայս կը ցոյցնէ այն պարագայը, որ Փաւստոսի լոգ՝ 123՝ վերջէն Տուրքերեան բռնած նահանգին մէջ գտնուող Արշաւունիքը գաւառն է “Ի... Տարոն գաւառնէն”՝ Կոտե՛ր:

Սեբեոսի 33 եւ 45 էջերն եւ Յովհ. Կթղ.ի 39 էջին վերը (էջ 302) յառաջ բերածն տեղերին ի հետեւի որ եւ. գաբուն Այսորաստնանցնց՝ կ'ըսուէր "Աշխարհ Տանուտեալան Գնդին", իսկ վաստորգալան նահանգը՝ "Կողմն վաստորգալան Գնդին", եւ որոյցհետեւ Սեբեոսի ցով 116 եւ 140 նան. "Կողմանց Սեփական Գնդին, իր յշուին, մարդ իր միտէ ընգունելու որ — քանի որ ՍՍբ. 140 նայելով՝ Սեփին իմարդը նւթի չէ — առով Տուտեալեան նահանգը՝ Հայաստանին կենդրանական մեծ նահանգներուն իբր երրորդը կը նշանակուի", թէ եւ պէտք էր չկայ որ Սեփական Գնդին կողմանք ըստ տարածութեան՝ վերին Տուտեալեան ըսուած նահանգին ճիշտ համապատասխանած ըլլան, եթէ այս ըսուածն աւելի է, այն առեւ յետնագոյն Տուտեալեան նահանգը զարգանալով յառաջ եկած է այն երբեքն, որ եւ. գաբուն իւր մէջը կեցող քանակէն՝ Սեփն-ուխ՝ Գնդին (այս եւ մեր-ճարտարապետ "Սեփուհի գունդը")՝ "Կողմն Սեպուհի Գնդին, անուանուած էր"։

«ՄԵՐՔԻՆԻԿ յԱՐՄԱՐՆԵԱՅ տեղեացն ի նահանգէն
Յարօն Գաւառէն»։ Գաւառին այստեղ շահականի տեղ
գրուած է՝ նահանգի քաղաականին ազդեցութեամբ։

1 Գրասենյակ — արքայ. խոն. Սեմա Կեանքանի մը
 մէջ կեցող բանակցողը, գիտութեան գաւառ. բանական
 լինելը իմաստով անձ St. Martin, Mémoires, I, 28—29.
 2 Սեր. քով 116 Արարածից երեքէ կը բաժնուին.
 ձեռք առնել Ալլարայի կ'երկով, երկրորդ առաին Դ Սեմա.
 Առաջին զոյրիկ կ'ընտան, եւ երրորդը՝ Վարդանի Դ Սեմա.
 Կոյս քով 11 ձեռք առնել կ'երկով Առաջադրական եւ կ'առ-
 ան Գրասենյակ եւ զամրոցս որ մինչեւ ի շախմատն քա-
 ռաւը, երկրորդ կ'երկով Յարաւան (I) կողմէ, եւ երրորդը
 Կաղարիմ (արմաթ) Ալլարայի քով մէջ.
 3 Սեմախիմի անունը ան է կողմացող որ է անտես.
 Կան ասան մը ոչ-անգրաբանիկ արդիւն արարելովով քանապօղէ
 (տէր, զլուխ ասան) եւ Կախաբաթէ (իշխող իշխան). Փարս.
 148—49։

[illegible]

Տուրքերեանի կողմէն ի սկզբանէ Առաջինի երկրի մասն էին ու Ալթարայոյ՝ հետ Ետացի հայ բնագաւառի ու պարսիկ մարդատիրներու տակ։ Մինչեւ որ 591ին Ալթարայոյ հետ Հռովմի աշցան։ Առաջին ապագամ այս կողմերը խորենացող աշխարհ-հայրութեան մէջ կրնալ ներսին հաստատուել առհմաններ ու Տուրքերեան անունը, որուն ծագումն ու իմաստը մինչև ու Տուրքերեան անունն երկրորդ մասը կրնայ բնականաբար հայ. թէրև բառն ըլլալ։

(C-7-a-2-hk :)

4. ՀԻՆՔԵՄԱՆ

4 2 4 4 4 2

ԱՊՐԵԼԻՑ ՀԱՅԵՐԻՆԱՊԵՏՅԱՆԻՐ

Հերու հրապարակեցիմք ուսումնաթերթի մէջ Պրոֆ. Պ ե դ ե ր ս ը ն է քննադիր աշխարհաբար յօդուած մը,¹ որ մեր հայ թերթի թերթուն մէջ բաւական արձագանգ գտաւ եւ աղմուկ հանեց. նշոյնդէս եւ տեղեկատու գրուած թիւններ Հայագիտութեան մասին: Պրոֆ. Պեդերսընի այն յօդուածը՝ ոմանց արտաքայնագրի Հնտաքքըրութիւնը շարժեց, այլոց մէջ զարմանքը, կէք թմոյապահան անհաստատութեամբ վերաբերուեցան անոր, այն աստիճանի՝ որ Եւրոպայ ճամբորդութիւն ընդնետուեւ ի մասնաւորի Վաստրիյ ոստանն այցելողներու խնայարուեցան: Եթէ հնար է, կերպող մը իսկզբոյ նիւթի եղող ճեռագիրը քննել եւ ստուգել: Ստանձնուած պաշտօնը զամ յանձնարարութիւնն ի կատար ածելը՝ դժուարին բան մը չէր, վասն զի Իւրաքանչիւր ոք՝ որ այցելուի տիրոջտով մեր վանքին գտուը կը բախէ, կարող է — առանց այլեւայլե — տեսնել Հայերեւադէտին իական ձեռագիրը, որ իբրեւ եզական, Հնտաքքըրաշարժ առարկայ մը ի տես գրուած կը կենայ Ծայր-Վանքիս մասեւնագործարին՝ Հայկական բաժնին մէջ: — Վկայ այս մեր պատմութիւն ի մէջ այլոց, «ՅՅ թերթաւթի, Թարգմանիչը — Պր. Ս. Լիսիյեան:

Հայ հասարակութեան ցոյց տուած այս-
պիսի հետաքրքրութիւնը դրդեց զմեզ անոր

գումարում Եղովքի մը ստորագրութեանց մէջ կը յիշուի ԹՈՂԱՆԵՆԵՍ եպիսկոպոս մը Ոստանի եւ Մարգպետական Հայոց Ներսէսէն ետքը երկրորդ տեղը, Finek, Katal. d. arm. Hdschr. 1903, էջ 28; Հմմտ. Ինճինեան, Հնախոս. Բ, 188-139, ՀՀ. 220-221, Gelzer, Anfänge der arm. Kirche 138.

184 = 20. 6. 69 131.